نووسینی د. زاهیر سوران .
11 ی ئەیلولی 2004 .

گرانەتا
(Typhoid Fever)

یەکێکە لە نەخۆشییە کوتوپڕە درمە بڵاوەکانی وەرزی هاوینی باشوری کوردستان، بەمانای تای گران یان تای قورس دێت. زۆرجار زاراوەی تایفۆئیدی بۆ بەکاردەهێنرێت، بە دەگمەن مرۆۆ دووجار تووشی گرانەتا دەبێت.

هۆزانی

هۆی نەخۆشییەکە بەکتریایەکە بەنێوی سالمۆنێلای تایفی لەجۆری D سەر بەخێزانی ئینتێرۆباکتریایە و چیلکەیی و گرامنێگەتیڤ و بزێوە. لە باشوری کوردستاندا زێدتر جۆری (A, E, F1, D1) لەهەموو جۆرەکانی دی بڵاوترە. بەکتریاکە لەپلەی گەرمی خوێندا زێد دەبێت, بەئاسانی لەئاوی کوڵاودا دەمرێت, لەبەفرو ئاودا نزیکەی 2–3 مانگ دەژی، لەئاوی پاکوسوێردا زیاتر دەبێت و بە هیشکایی درەنگ دەمرێت. لەخاکدا 1–5 مانگ و ئاوی ڕووباردا 4–10 مانگ و لەئاوی کەناڵدا 6–12 مانگ دەژی, لەشیردا 1–7 ڕۆژ دەژی و لە پیسایی‌دا 25 ڕۆژ دەژی. بەڵام لە 60 پلەی گەرمیدا نزیکەی 20 خولەك دەژی.

پەتازانی

نەخۆشییەکە لەهەموو جیهاندا بڵاوە, بەڵام لە وڵاتە گەرم و فێنکەکاندا لە هاویندا زۆرە و خێرا بڵاودەبێتەوە. گەر مرۆیەك جار تووشی نەخۆشییەکە ببێت بە دەگمەن دووبارە تووشی دەبێتەوە. زۆرجاران مرۆۆ دەبێت بە هەڵگری بەکتریاکە و تەنیا بە هۆی تێستی پیساییەوە دەتوانین دەستنیشانی مرۆۆ بکەین کەهەڵگری بەکتریاکەیە. ساڵانە، لە باشووری ئەورووپا دا 2000 کەس تووشی گرانەتا دەبن و لە ئیسپانیا ساڵانە نزیکەی 1000 کەس تووشی نەخۆشییەکە دەبن.
لە ڕاستیدا گرانەتا زۆر بەئاسانی لەکاتی جەنگ دا بڵاودەبێتەوە، هۆی ئەمەش ماندوویی, پیس و پۆخڵی و زۆری ئیشە.

ڕێگاکانی گواستنەوە

- پەیوەندی ڕاستەوخۆ لەگەڵ نەخۆش یان هەڵگری بەکتریاکە (پیسایی، میز، ڕشانەوە، تف، بەڵغەم) دەبێتە هۆی گواستنەوەی بەکتریاکە. لەدەمەوە باسیلەکە دەگاتە ریخۆڵە باریکە, لە نێوپۆشی ریخۆڵەدا خۆی مەڵاس دەدات و بە کەناڵە لیمفاویەکاندا خۆی دەگەیەنێتە نێو لیمفەگرێکانی هەناوبەند و لەوێدا زۆر دەبێت. پاشتریش خۆی دەگەیەنێتە نێوخوێن و بەئاسانی بە هۆی لیمف و خوێنەوە بەنێو لەشدا بڵاودەبێتەوە.
- پەیوەندی ناڕاستەوخۆ، ڕێگای تەپ و تۆز، مێش، خواردنەوەی ئاوی میکرۆباوی، شیری باش نەکوڵاو، میوەی پاکژ نەکراو کەباسیلەکەی تێدابێت یان سەوزەیەك باش نەشوردرابێتەوە. زۆر نەخۆش پاش چاکبوونەوەیان ماوەیەکی نادیار هەڵگری بەکتریاکەن هاوکات لەگەڵ پیسایی و میزیاندا بەکتریاکە دەکەنە دەرەوە بۆیە ئەو کەسانە مەترسی ئەوەیان لێدەکرێت ببنە چاوگی نەخۆشی‌یەکە.

نیشانەکان

ماوەی کرکەوتنی بەکتریاکە لەنێوان 10–14 ڕۆژدایە. لەوانەیە نیشانەکان لەسەرخۆ دەربکەون، لەوانەشە لە ناکاو نەخۆشییەکە بەم نیشانانە دەست پێدەکات:
* پێشەنگی نیشانەکان تایەکی قورسە و نزیکەی 6–7 ڕۆژ لە نێوان 39–40 پلەدا دەمێنێتەوە، بێهێزی و لاوازی، ئازاری ماسولکە، کەمبوونەوەی ئارەزووی خواردن، لیری تایبەتی ڕەنگ پەمبەیی لەسەر سك و سنگی نەخۆش (نیوە تیرەیان 3–4 ملم) دەردەکەوێت و نزیکەی 24 کاژێر دەمێننەوەو ون دەبن و ڕۆژی دواتر پەڵەی دی دروست دەبنەوە.
ئازاری ناوچەوان، لووت پژان، کۆکە، خەوی ناخۆش، بەڵخ گرتنی زمان، دەم هیشك بوونەوە، سکچوون، یان گرفتی. نەخۆش میز کەم دەکات، هەندێکجار میز خوێناویە.

تێبینی: ئەوەی جێی سەرنجە لە نەخۆشی سوکەگرانەتا (پاراتایفۆید) دا ئەم لیرانە گەورەترن و زێدەتر لەسەر دەست و پا دەردەکەون.

* لەکۆتایی هەفتەی یەکەمدا نەخۆش بارێکی تایبەتی بەسەردا دێت: لەش داهێزراوی و لەش قورسی، سووربوونەوەی ڕوومەت، هیشکبوونەوەی لێوەکان و دەم، پشتی زمان بەڵخێکی سپی چڵکن دەگرێت و لەماوەی شەو و ڕۆژێکدا سکی نەخۆش چەند جارێك دەچێت ، پرتەی دڵ توند و لەسەرخۆ تر (کەمبوونەوەی ژمارەیان) دەبێت وە ژمارەی هەناسەدان زۆر دەبێت.

تێبینی: پلەی گەرمی ئێواران پلەیەك لەپلەی گەرمی بەیانیان زیاترە.

سپڵی نەخۆش گەورە دەبێت و 35٪ی نەخۆشەکان جگەریان گەورە دەبێت. میز خەست دەبێتەوە و تۆخ دەبێت، پێست هیشك دەبێتەوە, ژانە سەر و تینویەتی نەخۆش شپرزە دەکات.

* پاش هەفتەی یەکەم لیری پەمبەیی بازنەیی نەختێك بەرز لەسەر سنگ, سك و بن باخەڵ دەردەکەون. هەندێکجار لەسەر دەست و پا دەردەکەون، هەندێکجاری دی ئەم (لیرانە) خاڵانە زۆر کەم دەردەکەون. ئەم خاڵە پەمبەیانە بەکۆمەڵ پەیدادەبن و هەر کۆمەڵێك 3–4 ڕۆژ دەمێنێتەوە بە گشتی خاڵەکان 10–21 ڕۆژ دەمێنێتەوە.

تێبینی: دەرکەوتنی لیری زۆر مانای توند و تیژی گرانەتا نییە!!.

* لە هەفتەی دووەم دا تا دەگاتە پلەیەکی نەگۆڕ و تەنیا بەیانیان پلەیەك نزم دەبێتەوە، هێدی هێدی ژانە سەر کەم دەبێتەوە بەڵام لاوازی، بێهێزی و نیشانەکانی دی توندتر دەبن، ئیتر تالێهاتن نەخۆش بە تەواوی لاواز دەکات و بۆ ماوەی 24 کاژێر نەخۆش دەکەوێتە قۆناخی بێهۆشییەوە. هەندێکجار ژەهری بەکتریاکە دەبێتە هۆی لەباربردنی ئاولەمە. هەندێك جاری دی ژەهری سالمۆنێلا دەبێتە هۆی مردنی ئاولەمە و کۆرپەلە بە مردوویی لەدایك دەبێت یان شیرەخۆرە پاش چەند ڕۆژێك دەمرێت.

هەندێك جار نیشانەکانی گرانەتا لەگەڵ ئەم نەخۆشیانەدا، سورەتا، سیل، ئینفلۆنزا، ڕەشە گرانەتا، تای ماڵتا، لەرزوتا و هەندێك نەخۆشی تردا لەیەك دەچن. لەبەرئەوە پێویستە زۆر بە وردی سەیری نەخۆش بکرێت و تێستی تاقیگایی بۆ بکرێت و بەکتریاکەش دەستنیشان بکرێت بۆئەوەی پزیشك بە هەڵەدا نەچێت و بە ڕێکوپێکی دەرمانی دامرکاندنەوەی نیشانەکان و ئەنتیبایۆتیك دیاری بکات.

* لەهەفتەی سێیەمدا نەخۆش ڕوو لەچاکبوونەوە دەکات، تا نزمدەبێتەوە، زمان پاك دەبێتەوە و نەخۆش باشتر دەبێت.

* لەهەفتەی چوارەمدا نەخۆش بە تەواوی چاك دەبێتەوە و نیشانەکانی گرانەتا نامێنن.

کورتەی نیشانەکان بەپێی کۆئەندام:

- کۆئەندامی هەرس, هیشکبوونەوەی زمان, پەی دەگوترێت (زمان برژاو)، هەندێك جار نزیکەی 1–3 برینی بازنەیی گچکەی بێئازار لەنێو دەم دێت (وەك بۆقژە وایە) پێیان دەگوترێت مەرازەکانی Duguet. لەهەفتەی 3–4 دا برینی گچکەی دی لەسەر نێو پۆشی مەڵاشوو دەردەکەون و سەر زمان و ئەم لاولای زمانە گچکەش دەگرنەوە. هەندێکجاری دی مەرازەکان دەسووتێنەوە و نەخۆش لە خواردن دەخەن، سکی نەخۆش پڕە لەبا، لەوانەیە پیسایی کردن ئاسایی ببێتەوە، وەلی جگەر و سپڵ هەر گەورەن.
- کۆئەندامی هەناسە، سیکڵدانۆچکەسۆ بەتایبەتی لە منداڵدا، هەناسەی خێرا خێرا.
- کۆئەندامی دڵ و خوێن، بەباشی لێدانی دڵ نابیسترێت، لێدانی دڵ نەرم و بێهێزە، هەرکاتێك ژمارەی لێدانی دڵ زێد بکات (زێدتر 120 لێدان) ئەوا ڕێرەوی نەخۆشییەکە بەرەو سەختی دەڕوات.
- کۆئەندامی میز، کەمبوونەوەی میزی نەخۆش، جار جاریش میزی خوێناوی دەبینرێت، هەروەها لەتاقیگادا دەردەکەوێت کەمیزی نەخۆش ئەلبومینی زۆری تیادایە.
- نەخۆش تووشی کەمخوێنی و بێهێزی دەبێت.
- ژمارەی خرۆکە سپییەکان دەگەنە نێوان 2000–3000 و لەسەر باری نەخۆشییەکە بەندە. خانە هاوتاکان کەم دەبنەوە.

- زۆرجار خەپلەکانی خوێن (ترۆمبۆسایت) و ڤیتامین K کەم دەبنەوە و دەبنە هۆی خوێن پژانی لووت، پووك و گۆلینك.

سارێژبوونەوە

بریتییە لەو ماوەیەی کە نەخۆش دەگەڕێتەوە باری پێشووی و ئەمیش لە 2–4 هەفتەدا دەبێت، لە 5–25٪ ی نەخۆشەکان گرانەتایان لێهەڵدەداتەوە و 4–7 هەفتەی دی نەخۆشییەکە درێژە دەخایەنێت. (لەم بارەدا نەخۆش بەباشی خۆی چارەسەر ناکات و کاتێك دەبینێت نیشانە توندەکان رەوینەتەوە وا دەزانێت چاکبۆتەوە و بیر لەوە ناکاتەوە کەبەکتریاکە هەر لە لەشیدا ماوە بۆیە نیشانەکان سەر لەنوێ دەردەکەونەوە).

هەرچەندە لە 3–5٪ ی نەخۆشەکان بێنیشانەن وە دووبارە دەرکەوتنەوەی گرانەتا مانای ئەوەیە سالمۆنێلا لە شانە و پێکهاتوە لیمفاویە مردووەکاندا هەر هەیە. چاکبوونەوەی شانە لەناوچووەکان وا دەکات کە سالمۆنێلا جارێکی دی خۆی بگەیەنێتەوە نێو خوێن و دووبارە دەربکەونەوە. ئەوەی شایانی باسە زۆرجار قۆناغێکی نوێ بەسەر باری نەخۆشدا دێت, لەم قۆناخە نوێیەدا لە 5–10٪ ی نەخۆشەکان نزیکەی 4–7 ڕۆژ لە گەڵ دەرکەوتنی نیشانەی دی دا تایان لێدێت. هەروەها تێسستە تاقیگایەکانی نەخۆش پۆزەتیڤە. هەندێك جار نەخۆش 2–3 جار یەك لەدوای یەك گرانەتا دەگرێتەوە وە تووشبوونەوە بە گرانەتا وەك نەخۆشییەك بەدەگمەن تۆمار کراوە.

جۆرەکانی گرانەتا

1- بەپێی توندی گرانەتا

- توندە گرانەتا, لە منداڵدا (لە ساوادا کەمە) نیشانەکان زۆر توند و تیژن.
- ناوەندە تا, مرۆڤ لەماوەیەکی کورتدا چاکدەبێتەوە و دووبارە نەخۆشییەکەش دەگرێتەوە.
- کوتوپڕە گرانەتا، پەردەسوی مێشك، لووت پژان، خوێن بەربوون، سکچوونی کۆلێرایش دەبینرێت.

2- بەپێی جۆری نیشانەکانی و چۆنیەتی دەرکەوتنیان

- گرانەتای سییەکان، گرانەتای پەردەی مێشك.

3- بەپێی تەمەن

- شیرە خۆرە و ساوا، نیشانەکان زۆر توندن.
- گەورە، نەخۆشییەکە توندە، مەترسی نیشانەی دڵی لێدەکرێت.

گەر سکپڕ تووشی گرانەتا ببێت ئەوا دەبێتە هۆی لەبارچوونی ئاولەمە یان لەوانەیە منداڵی نابەکام (پێش 9 مانگان) لەدایك ببێت.

دەستنیشانکردن

- سەرەتا تالێهاتن, خاڵی سوری بازنەیی, گەورەبوونی سپڵ و جگەر گرنگە.
- چاندنی خوێن, لە 90–100٪ دەستنیشانی بەکتریاکە دەکات.
- لەهەفتەی یەکەم دا (چاندنی پیسایی پۆزەتیڤە), بەڵام لەهەفتەی دووەم دا (چاندنی میز پۆزەتیڤە).

- لەهەفتەی دووەم دا (دژەتەنەکان بەرزدەبێتەوە) و لەهەفتەی چوارەمدا دەگاتە پۆپە.
- خوێن, نزمبوونەوەی خرۆکەی سپی، خانەی لیمفی، خرۆکەی سور و کەمخوێنی.
- بەرزبوونەوەی ئەنزیمەکانی جگەر.

- تێستی Widal زۆر بەسودە.
- تێستی RWA دەستنیشانی گرانەتا دەکات, بەڵام تێستەکە لەمنداڵی ساوادا بێ سودە.

ئاڵۆزگارییەکان

- خوێنبەربوونی ریخۆڵە (بەهۆی بریندراربوونی بۆریەکی خوێنەوە) لە کۆتایی قۆناخی دووەمی نەخۆشییەکەدا روودەدات.
- کوونبوون و خوێن بەربوونی کۆتایی ریخۆڵە باریکە لەیەك شوێندا یان لە چەند شوێنێکدا.
- گیروگرفتی دڵ و بۆریەکانی خوێن, گرانەتای ناوپۆشی دڵ.

• گیروگرفتی دەمار، مێشکە سۆ (لەم بارەدا دەبێتە هۆی گێلی) ، پەردە سۆی مێشك، گوێچکە سۆ و ... تاد.

چارەسەرکردن

- پاکژکردنی کەلوپەلی پیس بوو بە میز، رشانەوە ، بەڵغەم و پیسایی نەخۆش.
- پێویستە پاش کوڵاندن و ساردکردنەوەی ئاو یان ئاوی نێو شووشە بدرێت بەنەخۆش.

دەرمان

- دەرمانی Ciprofloxacin رۆژی 2 ژەم ی 500–750 ملگم دەدرێت بەو نەخۆشانەی کەباری گشتییان باشە.
- هەمان دەرمان رۆژی 2 ژەمی 400 ملگم لە خوێنهێنەرەوە دەدرێت بەو نەخۆشانەی کە بارەکەیان سەختە.
- چارەسەرکردنی نیشانەکان، پێویستە دەرمانی دژی تا و ئازاری لەش (شاف) بدرێت بەنەخۆش.
- پاکوخاوێنی گشتی، بەتایبەتی نێودەم و پووك، حەوانەوە ، ڤیتامین زۆر پێویستە.
- لەکاتی تاداری دا پێویستە ئاو و شلەی دی (شیر، شەربەت) زۆر بدرێت بە نەخۆش.

خۆپاراستن

- جوداکردنەوەوپاکوخاوێن راگرتنی نەخۆش‌وکەسوکاری، پاکوخاوێنی ژینگە، پاکژکردنی ئاودەستخانەولە ناوبردنی بەکتریاکە.
- بڵاوکردنەوەی زانیاری دەربارەی تەندروستی گشتی.
- دووبارە چاندنی پیسایی‌ومیزی نەخۆش بۆ دڵنیابوون لەنەمانی بەکتر یاکە.

پێکووتە

لە ڕاستیدا بە 3 شێوە پێکووتە هەیە:

1- پێکووتەی دەرزی بەنێوی Typhim vi لەمنداڵی ژێر دوو ساڵانەوە نادرێت.

2- پێکووتە لەشێوەی شلەدا هەیە و لەهەفتەیەکدا 3 ژەم بەرگرییەکی باشی پەیداکردووە.

کەپسولی Vivotif، لەشێوەی پێکووتە لەسالمۆنێلای زیندووی بێهێز و بەستوو دروست کراوە، ماوەی 3 ساڵان مرۆڤ بەرگری پەیدا دەکات. ئەم کەپسولانە نادرێت بە سکپڕ و منداڵی ژێر 5 ساڵان.

سەرچاوەکان

1– ئەحمەد مستەفا ئەحمەد، گرانەتا, تەندروستی و کۆمەڵ، ژمارە 1، لاپەڕە 30–34، ئەیلوولی 1987 ساڵی یەکەم هەولێر.

2– د . زاهیر سوران ، نەخۆشییە درمەکان ، سۆ بەکترياييەکان ، بەشی چوارهەم ، چاپی یەکەم ، سلێمانی–کوردسان ، 2004 .

References
1.Abram S. Benenson, Control of Communicable Diseases in Men, Ed a 75th Amer. Publ. Health Ass., 1990.
2.Adriana Baltiev. Febra tifoida. In: Boli infectioase, Editura didactica si pedagogica Bucurest-1980.
3.Watson K. Isolation of Salmonella typhi from blood stream. J. Lab. Clin. Med. 1959; 47: 329-32.
4.Marin GH. Voiculescu, Infectious Diseases, Medical Ed, vol 2. Bucurest-1990; 438-56.
5.Benenson, A. Control of Communicable Diseases in Men, Ed. A 14-a Amer. Publ. Health Ass., 1985.
6.Samuel I. Miller et al., Salmonella., In: Principles and practice of Infectious Diseases, 1995; 2013-32.
7.Vivotef. Oral typhoid vaccin for reseprofylax, Cortec Medical AB, 1996.